

സാധകം സംഗീതത്തിൽ

Dr. Sunil V.T.

Associate Professor in Music,
S.S.T. Govt. College of Music,
Thiruvananthapuram.

സംഗ്രഹം

സ്വനപേടകം അഥവാ vocal chords ആണ് മനുഷ്യശബ്ദത്തിന്റെ ഉത്ഭവ-പ്രസരണത്തെ നിയന്ത്രിക്കുന്നത്. സ്വനപേടകം ഒരു vibrator ആയാണ് പ്രവർത്തിക്കുന്നത്. തൊണ്ട, വായ്, നാസികം ഇവയെല്ലാം കൂടി ചേർന്നാണ് ശബ്ദമുണ്ടാകുന്നത്. കൂടാതെ പല്ല്, കവിൾ, നാവ് തുടങ്ങിയ അവയവങ്ങളും ശബ്ദത്തിന്റെ ഗുണത്തെ സ്വാധീനിക്കുന്ന ഘടകങ്ങളാണ്. Vocal chords-നെ നമ്മുടെ ഇച്ഛയനുസരിച്ച് നിയന്ത്രണത്തിൽ കൊണ്ടുവരുന്നതിന് ശരിയായ രീതിയിലുള്ള ചിട്ടയായ പരിശീലനം ആവശ്യമാണ്. ഈ നിരന്തര പരിശീലനക്രമത്തെ സംഗീതത്തിൽ നമുക്ക് 'സാധക' മെന്നോ, 'സാധന' യെന്നോ വിളിക്കാം. സംഗീതത്തിലെ വിവിധ സാധക രീതികൾ, സ്ഥായി പരിശീലനം, ശബ്ദനിയന്ത്രണം എന്നിവ ഈ പ്രബന്ധത്തിൽ ചർച്ച ചെയ്യപ്പെടുന്നു.

താക്കോൽവാക്കുകൾ : സ്വരശുദ്ധി, സാധകം, ശ്രുതി, സ്ഥായി, അകാരസാധകം, മനോധർമ്മം

കാലംമുതൽ തന്നെ സ്വരശുദ്ധിയ്ക്ക് (voice culture) വളരെ പ്രാധാന്യം നൽകിവരുന്ന ഒരു സംഗീത ശാഖയാണ് ഭാരതീയസംഗീതം. നാട്യശാസ്ത്രത്തിന്റെ കർത്താവായ ഭരതമുനി, സംഗീതരത്നാകരം രചിച്ച സാരംഗദേവൻ തുടങ്ങിയവർ മനുഷ്യശബ്ദത്തെ ശ്രവ്യസുഖം ഉളവാക്കുന്ന ഉപകരണമായി വിശേഷിപ്പിക്കുന്നു. ഒരു സംഗീതജ്ഞനെ, അയാൾ ഏതു മേഖല കൈകാര്യം ചെയ്യുന്നവനാകട്ടെ, പ്രാഥമികമായി ഒരു ഗായകനായാണ് വിലയിരുത്തപ്പെടുന്നത്. നാട്യശാസ്ത്രം, നാരദീയശിക്ഷ, സംഗീതരത്നാകരം, സംഗീതമകരണം തുടങ്ങിയ ഗ്രന്ഥങ്ങളിൽ ഗായക ഗുണദോഷങ്ങളെപ്പറ്റി വിശദമായ പരാമർശങ്ങളുണ്ട്.

ഇംഗ്ലീഷിൽ ഒരു ചൊല്ലുണ്ട്. "പ്രകൃതിയിലുള്ളവയെ നമുക്ക് പരിപാലിക്കാം. എന്നാൽ പുതിയൊരു പ്രകൃതിയെ സൃഷ്ടിക്കാൻ നമുക്ക് കഴിയുകയുമില്ല." ശബ്ദത്തിന്റെ കാര്യത്തിലും

ഇങ്ങനെ തന്നെയാണ്. അടിസ്ഥാനപരമായി ഒരു നല്ല ശബ്ദത്തെ വീണ്ടും മനോഹരമാക്കാം. എന്നാൽ ഒരു നല്ല ശബ്ദം സൃഷ്ടിക്കാൻ കഴിയുകയുമില്ല. ശബ്ദത്തിന്റെ ക്രമാനുഗതമായ നിർമ്മാണങ്ങളുടെ ചേർച്ചയാണ് സംഗീതരൂപത്തിലുള്ള ശബ്ദം എന്ന് വേണമെങ്കിൽ പറയാം.

പ്രശസ്ത സംഗീതജ്ഞൻ സംഗീതകലാനിധി ശ്രീ. ആർ.കെ. ശ്രീകണ്ഠന്റെ അഭിപ്രായത്തിൽ നല്ല ഒരു ആർട്ടിസ്റ്റ് രൂപപ്പെടുന്നത് 25% ഗുണനാമന്റെ കീഴിലുള്ള പഠനം വഴിയും 75% നിരന്തര സാധകത്തിലൂടെയുമാണ്. സംഗീതത്തിലെ നല്ല എല്ലാ കലകളിലും പൂർണ്ണതയിലേക്കുള്ള പ്രയാണത്തിൽ കൃത്യമായ സാധകം ആവശ്യമാണ്. പ്രശസ്തവൈണികനായിരുന്ന സംഗമേശ്വര ശാസ്ത്രി 'വെയിസായകം' (മൂന്ന് സ്ഥായികളിൽ വളരെ വേഗത്തിൽ ആയിരം തവണ സാധകം ചെയ്യുന്നത്) ചെയ്തിരുന്നതായി പറയപ്പെടുന്നുണ്ട്.

“സാധകം” എന്ന വാക്ക് ഉണ്ടായത് “സാധന” എന്ന പദത്തിൽ നിന്നാണെന്ന് കരുതുന്നതിൽ തെറ്റില്ല. അതുകൊണ്ട് “സാധന” എന്ന പദവും സാധകത്തിന് പകരമായി ഉപയോഗിച്ച് കാണുന്നുണ്ട്. ഹിന്ദുസ്ഥാനി സംഗീതത്തിൽ “റിയാസ്” എന്ന വാക്കാണ് സാധകം എന്ന അർത്ഥത്തിൽ ഉപയോഗിച്ചുവരുന്നത്. കർണ്ണാടക സംഗീതത്തിൽ സാധകം, സാധന എന്നിങ്ങനെ രണ്ട് പദങ്ങളും ഉപയോഗിച്ചുവരുന്നുണ്ട്. പാശ്ചാത്യസംഗീതത്തിലും ബെല്ലിനിയുടെ ഓപ്പറകളിലും 'Bel canto' എന്നൊരു പദം ഏകദേശം സാധകത്തിന് സമാന്തരമായി ഉപയോഗിച്ചു വന്നിരുന്നു. 'Bel canto' എന്ന ഇറ്റാലിയൻ വാക്കിന് ഇംഗ്ലീഷിൽ beautiful singing എന്നാണർത്ഥം.

ശാസ്ത്രീയമായതോ ക്രമമായതോ ആയ ഒരു രീതിശാസ്ത്രം സാധകത്തിനില്ല. ഭാരതീയ സംഗീതത്തിൽ സാധനയെ തപസ്സുമായി താരതമ്യപ്പെടുത്താം “കായക്ലേശം“ തന്നെയാണ് തപസ്സ്. പഴയകാല ജ്ഞിവിദ്യൻമാർ പഞ്ചാഗ്നിതപസ്സ് അനുഷ്ഠിച്ചുള്ളതായി പറയപ്പെടുന്നുണ്ട്. നാലുവശത്തും അഗ്നിയാൽ ചുറ്റപ്പെട്ട് സൂര്യന് അഭിമുഖമായി ഇരുന്ന് തപസ്സ് ചെയ്യുന്നതാണ് പഞ്ചാഗ്നിതപസ്സ്. അഞ്ചാമത്തെ അഗ്നി സൂര്യൻ തന്നെയാണ്. ശാരീരികമായ പല ക്ലേശങ്ങളും സഹിച്ച് ശരീരത്തേയും മനസ്സിനേയും നിയന്ത്രിച്ചു നിർത്തുന്നതാണ് തപസ്സ്. അത് തന്നെയാണ് സാധകവും. രാവിലെ നാലുമണിക്കഴിഞ്ഞു കഴിഞ്ഞു വെള്ളത്തിൽ നിന്നു സാധകം ചെയ്യുന്ന രീതി പണ്ടുണ്ടായിരുന്നു. കോനേരിരാജപുരം വൈദ്യനാഥ അയ്യർ ഇങ്ങനെ സാധകം ചെയ്തിരുന്നതായി പറയപ്പെടുന്നുണ്ട്. പല കാലാവസ്ഥയുള്ള വിവിധ ദേശങ്ങളിൽ ഇത് പ്രായോഗികമാവണമെന്നില്ല. എങ്കിലും നല്ല ശ്രദ്ധവായു ലഭിക്കുന്ന, മറ്റ് ബാഹ്യമായ ശബ്ദബാഹുല്യം കുറഞ്ഞ, പ്രഭാതം തന്നെയാണ് ഗായകർക്ക് സാധകത്തിന് ഏറ്റവും യോജിച്ച സമയം.

ഗായകരായാലും വാദ്യങ്ങൾ കൈകാര്യം ചെയ്യുന്ന വിദ്വാൻമാരായാലും തനതായ ഒരു ശൈലി രൂപപ്പെടുത്തിയെടുക്കുന്നതിന് സാധകം കൂടിയേ കഴിയൂ. കഥകളിയിൽ കണ്ണ് സാധകം, മെയ്സാധകം, കാൽസാധകം, നൃത്തത്തിൽ ചുവട്സാധകം എന്നതുപോലെ സംഗീതത്തിലും സാധകം എന്നത് പല ഘടകങ്ങളെയും ആശ്രയിച്ചാണിരിക്കുന്നത്. വായ്പാട്ടിലുള്ള പരിശീലനം, ശബ്ദത്തിലുള്ള ശ്രദ്ധ, അതിന്റെ പരിപാലനം, ആരോഗ്യം, ജീവിതരീതി എന്നിവയുടെ കൃത്യമായ ഒരു സങ്കലനമാണ് സാധകം.

ശബ്ദപരിശീലനം

ശബ്ദപരിശീലനത്തിൽ ആദ്യത്തെ ഘട്ടം എന്നത് കൃത്യമായ ആധാരഘടന അഥവാ ശ്രുതി തീരുമാനിക്കുക എന്നതാണ്. സ്ത്രീകളിൽ 3-mw വയസ്സിൽ അത് 5½ മുതൽ 1 വരെ (G sharp-C) യുള്ള ശ്രുതികൾക്കിടയിലും പിന്നീടത് കുറഞ്ഞ് അഞ്ച്-ആറ് ശ്രുതികളോടു ഉറപ്പുന്നതായാണ് കണ്ടുവരുന്നത്. അതേസമയം പുരുഷന്മാരിൽ ചെറുപ്രായത്തിൽ സ്ത്രീകളുടെ ശ്രുതികളിലായിരിക്കും ശബ്ദം നിൽക്കുന്നതെങ്കിലും കൗമാരപ്രായത്തിൽ അത് വ്യത്യസ്തപ്പെട്ട് ഏഴ്-രണ്ട് (B-D) ശ്രുതികൾക്കിടയിലായി നിലകൊള്ളുന്നു.

ശ്രുതി തിരഞ്ഞെടുക്കുമ്പോൾ ശ്രദ്ധിക്കേണ്ടതായ പല കാര്യങ്ങളുമുണ്ട്. സുരക്ഷിതമായ ശ്രുതിയിലായിരിക്കണം പരിശീലനം ചെയ്യേണ്ടത്. താരസ്ഥായി പഞ്ചമം, മന്ത്രസ്ഥായി പഞ്ചമം എന്നിവ അനായാസമായി പാടാൻ കഴിയുന്ന ശ്രുതിയായിരിക്കണം. പ്രായമേറുന്നോടും vocal chords കട്ടിയാകാനുള്ള സാധ്യതയുണ്ട്. അതുകൊണ്ട് സൂക്ഷിച്ച് മാത്രം ശ്രുതി തിരഞ്ഞെടുക്കുക. പാശ്ചാത്യനാടുകളിലെ സംഗീതവിദ്യാലയങ്ങളിൽ സ്വനപേടകം (voice box) അപഗ്രഥനം ചെയ്യുന്ന വിദഗ്ദ്ധരുടെ (laryngologist) സേവനം പ്രയോജനപ്പെടുത്താറുണ്ട്. ലാറിൻഗോളജിസ്റ്റ്, സ്വനപേടകത്തിന്റെ ഘടന അപഗ്രഥിക്കും. പിന്നീട് ശബ്ദത്തിന്റെ സ്പെഷ്യലിസ്റ്റ് അതിന്റെ ഉപയോഗവും സാധ്യതയും പരിശോധിച്ച് ഗായകന് അനുയോജ്യമായ ശ്രുതി നിർദ്ദേശിക്കും. മനശാസ്ത്രജ്ഞനായിരിക്കും ഗായകന്റെ അഭിരുചി അളക്കുന്നത്.

ശ്വാസനിയന്ത്രണം

ഇരിക്കുമ്പോൾ ശരീരത്തിന്റെ ശരിയായ രീതിയിലുള്ള പൊസിഷൻ ശ്വാസനിയന്ത്രണത്തിന് ഏറ്റവും ശ്രദ്ധിക്കേണ്ട കാര്യമാണ്. ശ്വാസകോശത്തിന്റെ ക്ഷമത വർദ്ധിപ്പിക്കുന്നതിനും ടെൻഷൻ കുറയ്ക്കുന്നതിനും ഇത് സഹായിക്കുന്നു. യോഗയിലെ പ്രാണായാമം പോലുള്ളവ ചെയ്യുന്നത് ശ്വാസനിയന്ത്രണത്തിന് പറ്റിയ മാർഗങ്ങളിലൊന്നാണ്. ജണ്ടസ്വരം, അലങ്കാരങ്ങൾ എന്നിവ കൂടിയ കാലങ്ങളിൽ പാടുന്നതും ശ്വാസനിയന്ത്രണത്തെ സഹായിക്കും (breath management). ദീർഘമായ സ്വര പാസ്റ്റേജുകളുടെ ചെറിയ ഇടവേളകളിൽ ശ്വാസം ഉള്ളിലേയ്ക്കെടുക്കുന്നത് പ്രാക്ടീസ് ചെയ്യുന്നത് നല്ലതാണ്. ഈ ഇടവേളകളിൽ ശബ്ദം ഉണ്ടാകാതെയും ശ്രദ്ധിക്കണം.

സ്ഥായി പരിശീലനം

മൂന്ന് സ്ഥായികളിൽ പൂർണ്ണമായി റേഞ്ച് വരുത്താൻ ശ്രമിക്കണം. സാധാരണ ഗായകരുടെ റേഞ്ച് ½ മന്ത്രസ്ഥായി + ഒരു മധ്യസ്ഥായി + ½ താരസ്ഥായി = 2 സ്ഥായിയിലായാണ് കാണപ്പെടുന്നത്. മന്ത്രസ്ഥായകം, താരസ്ഥായകം എന്നിവ പരിശീലിക്കണം. രാഗാലാപനവും താനവും ത്രിസ്ഥായികളിൽ പരിശീലിക്കുന്നത് റേഞ്ച് കൂട്ടാൻ സഹായിക്കും.

മൈക്ക്, ആമ്പ്ളിഫയർ മുതലായ സാങ്കേതിക വിദ്യകൾ വരുന്നതിന് മുൻപു കർണാടക സംഗീതത്തിലെ പല ഗായകരുടേയും ശ്രുതിയുടെ റേഞ്ച് പരിശോധിച്ചാൽ ഇന്ന് സാധാരണ കാണപ്പെടുന്ന റേഞ്ചിനേക്കാൾ 3 കട്ടയോളം ശ്രുതി വ്യത്യാസം ദർശിക്കാൻ കഴിയും

പഴയ ചില സംഗീതജ്ഞരുടെ ശ്രുതി കാണുക

- മുസിരി സുബ്രമണ്യ അയ്യർ - 4 ½
- അരിയകുടി രാമാനജ അയ്യങ്കാർ - 2-3
- എസ്.ജി. കിട്ടപ്പ - 4
- ശൈലാജി ശ്രീനിവാസ അയ്യങ്കാർ - 2-2 ½

മുകളിൽ കൊടുത്തിരിക്കുന്ന സംഗീതജ്ഞരുടെ ശ്രുതി ശ്രദ്ധിച്ചാൽ മനസ്സിലാകും, ആവശ്യം വരികയാണെങ്കിൽ ശബ്ദത്തിന്റെ രേഖ്യ കൂടുവാൻ സാധിക്കുമെന്ന്. അതിന് സഹായിക്കുന്ന താകട്ടെ ചിട്ടയായ സാധകവും.

അകാര സാധകം

സംഗീതത്തിലെ പ്രാഥമിക പാഠങ്ങൾ അ, ഇ, ഉ, എ, ഒ, ഉം തുടങ്ങിയ അക്ഷരങ്ങളിൽ സാധകം ചെയ്യുന്നത് പൊതുവായി “അകാരസാധകം” എന്നറിയപ്പെടുന്നു. ഇങ്ങനെ സാധകം ചെയ്യുമ്പോൾ കൂടുതൽ അനൗനാസികം വരാതെ ശ്രദ്ധിക്കണം. ഗമകവും വിഷമമേറിയ സംഗതികളും പാടുന്നതിന് അകാരസാധകം പ്രയോജനപ്പെടുന്നു. ഇത് താളനിബദ്ധമായി പരിശീലിക്കുന്നതാണ് ഉത്തമം. കാലപ്രമാണം ഒരേപോലെ നിലനിർത്തുന്നതിന് താളത്തിൽ അകാരസാധകം ചെയ്യുന്നത് പ്രയോജനപ്പെടുന്നു.

ശ്രുതിജ്ഞാനവും ലയജ്ഞാനവും

പാടുമ്പോൾ ശ്രുതി ശ്രദ്ധമായിരിക്കണമെങ്കിൽ ശ്രുതിജ്ഞാനം കൂടിയേ കഴിയൂ. ഒരു സ്വരം ശ്രുതിഭംഗം വരാതെ ദീർഘമായി “കാവ” കൊടുത്ത് പാടുന്നത് ശ്രുതിജ്ഞാനം വർദ്ധിക്കുന്നതിന് സഹായിക്കും. ഹിന്ദുസ്ഥാനി സംഗീതത്തിൽ ഹാർമോണിയത്തിന്റെ സഹായത്തോടെ ദീർഘനേരം സ്വരങ്ങൾ പാടി പരിശീലിക്കുന്ന പതിവുണ്ട്. നമ്മുടെ സ്വന്തം ചെമ്പൈ വൈദ്യനാഥ ഭാഗവതർ ഇതിൽ അഗ്രഗണ്യനായിരുന്നു. ആദിതാളത്തിന്റെ 8 ആവർത്തനംവരെ ഒരേ സ്വരം ദീർഘമായി ആലപിക്കുന്നതിന് അദ്ദേഹത്തിന് കഴിഞ്ഞിരുന്നതായി പറയപ്പെടുന്നു. ഇങ്ങനെ പാടുന്നതിന് ശാരീരികവും മാനസികവുമായ ബലം വളരെ ആവശ്യമാണ്.

മുകളിൽ സൂചിപ്പിച്ചതുപോലെ താളത്തിൽ അകാര സാധകം ചെയ്യുക എന്നതാണ് ലയജ്ഞാനം വർദ്ധിപ്പിക്കുന്നതിനുള്ള ഒരു ഉപായം. താളത്തിൽ ഒന്ന്, രണ്ട്, മൂന്ന് മാത്രകൾ കഴിഞ്ഞ് പ്രാഥമിക പാഠങ്ങൾ പരിശീലിക്കുന്നത് ലയ ജ്ഞാനത്തിനുള്ള വളരെ നല്ല ഉപാധിയാണ്. വർണ്ണങ്ങൾ, മറ്റ് സംഗീതരൂപങ്ങൾ എന്നിവ തിശ്രുത്തിലും മറ്റ് നടകളിലും പാടാൻ ഇത്തരത്തിലുള്ള സാധകം വളരെയധികം പ്രയോജനം ചെയ്യും.

സംഗീത കൃതികളിലുള്ള സാധകം

വർണ്ണങ്ങൾ, കൃതികൾ, മറ്റ് സംഗീതരൂപങ്ങൾ എന്നിവയും പരിശീലിക്കേണ്ടതുണ്ട്. വർണ്ണങ്ങൾ ത്രികാലം ചെയ്ത് പരിശീലിക്കുന്നത് നല്ലതാണ്. കൃതികൾ വിവിധ കാലപ്രമാണങ്ങളിൽ പാടി പരിശീലിക്കണം. പിന്നീട് ആ കൃതിക്ക് നിഷ്കർഷിച്ചിട്ടുള്ള കാലപ്രമാണത്തിൽ പാടാവുന്നതാണ്. സാധകം വഴി കൃതികളും സംഗീതരൂപങ്ങളും ഹൃദിസ്ഥമാക്കിയാൽ

പിന്നെ കച്ചേരികൾക്ക് വേണ്ട ഒരുക്കങ്ങൾ വളരെ കുറച്ച് മതി. അവയുടെ പ്ലാനിംഗും വളരെ എളുപ്പമാകും.

മനോധർമ്മ സാധകം

രാഗം-സ്വരം-നിരവൽ തുടങ്ങിയ മനോധർമ്മ പ്രധാനമായ കാര്യങ്ങൾ സാധകം ചെയ്യുന്നതിന് മുൻപ് മഹാൻമാരുടെ വിവിധ ശൈലികളിലുള്ള ആലാപനവും മറ്റും കേൾക്കുന്നതും സാധകത്തിന്റെ ഒരു ഭാഗമാണ്. ഒരു സ്ഥായിയിലെ 12 സ്വരസ്ഥാനങ്ങൾ തുടർച്ചയായി ആരോഹണാവരോഹണ ക്രമത്തിൽ പാടുന്നത് സ്വരജ്ഞാനം വർദ്ധിക്കുന്നതിന് സഹായിക്കും. അലങ്കാരങ്ങൾ, ധാട്ടുവരിശകൾ മുതലായവ വ്യത്യസ്ത രാഗങ്ങളിൽ പരിശീലിക്കുന്നത് മനോധർമ്മ സ്വരം പാടുന്നതിന് സഹായിക്കും. സ്വരം പാടുന്നതിന് ഒരു ഗ്രിപ്പ് ഉണ്ടായാൽ തന്നെ രാഗാലാപനയെ അത് സഹായിക്കുമെന്നതിൽ യാതൊരു സംശയവുമില്ല. ഒരു താളത്തിന്റെ ആവർത്തനത്തിൽ ഖണ്ഡം, തിശ്രം, മിശ്രം എന്നിങ്ങനെ പലരീതിയിലുള്ള കോമ്പിനേഷൻ സ്വീകരിക്കുന്നത് നിരവലിന്റെ ഭംഗി കൂട്ടുന്നതിന് സഹായിക്കും.

സാധകം ചെയ്യുമ്പോൾ താഴെ പറയുന്ന കാര്യങ്ങൾ ശ്രദ്ധിക്കുന്നത് നന്നായിരിക്കും.

1. ശരിയായ ശ്രുതി ഉപയോഗിക്കുക. തംബുരുവോ ശ്രുതിപെട്ടിയോ ഉപയോഗിക്കാം.
2. ശാരീരിക ഭാഷയും ചുണ്ടുകളുടെ ചലനവും ശ്രദ്ധിക്കുന്നതിന് ഒരു കണ്ണാടി ഉപയോഗിക്കുന്നത് നല്ലതാണ്.
3. സാധകം ബുദ്ധിപരമായിരിക്കണം, യാത്രികമാവരുത്.
4. ഒരു ഗുരുവിന്റെ സാന്നിധ്യത്തിൽ സാധകം ചെയ്യുന്നത് ആദ്യം പരിശീലിക്കുന്നത് നന്നായിരിക്കും.
5. ദിവസവും ഒരേ സമയം പ്രാക്ടീസ് ചെയ്യുക. പിന്നീട് വ്യത്യസ്ത സമയവും പരീക്ഷിക്കാം.
6. അകാര സാധകം രാവിലെ ചെയ്യുന്നതാണ് നല്ലത്.
7. ആലാപനവും മറ്റും ചെയ്യുമ്പോൾ എക്സ്പ്രഷനിലും മറ്റും ശ്രദ്ധിക്കണം.
8. സ്വരങ്ങൾ പാടുമ്പോൾ ശരിയായ ഗമകമാണ് പ്രയോഗിക്കുന്നതെന്ന് ഉറപ്പുവരുത്തണം.
9. പാടുമ്പോൾ അക്ഷരങ്ങളും ഉച്ചാരണവും കൃത്യമായിരിക്കാൻ ശ്രദ്ധിക്കണം.
10. പാടുന്ന ഭാഗങ്ങളുടെ ലക്ഷണ ജ്ഞാനം (Theoretical knowledge) അറിഞ്ഞിരിക്കുന്നത് നല്ലതാണ്.

ഗ്രന്ഥസൂചി

1. Dr. S A K Durga, Voice Culture, The Art of Voice Cultivation, B R rhythms, 2007
2. Pantula Rama, Shaping of an ideal musician through Sadhana, Gyan Publishing House, New Delhi, 2008
3. Dr. T Unnikrishnan, The Singing Voice, (Own publishing) 2017
4. Alankars, The Riyas Manual, Ranjani Gehani, (Own publishing) 2020
5. Bates James, Voice culture for Children, Forgotten books
6. ഏ കെ രവീന്ദ്രനാഥ്, ദക്ഷിണേന്ത്യൻ സംഗീതം, കേരള സാംസ്കാരിക വകുപ്പ്